अर्य्या, स्त्री, (ऋ + यत् + टाप् ।) वैश्यस्त्रीजातिः ।
इत्यमरः ॥
अर्य्याणी, स्त्री, (अर्य्य + आनुक् + ङीष् ।) वैश्यस्त्री-
जातिः । इत्यमरः ॥
अर्य्यी, स्त्री, (अर्य्य + ङीष् ।) वैश्यपत्नी । इत्यमरः ॥
वैश्यस्त्रीजातिः । इति दुर्गादासः ॥
अर्व्व बधे । (इति कविकल्पद्रुमः ।) (भ्वादिं-परं-
सकं-सेट् ।) अर्व्वति । इति दुर्गादासः ॥ अन्तः-
स्थवकारान्तोऽयं ॥
अर्व्वती, स्त्री, (अर्व्व + बाहुलकात् वनिप् + ङीप् ।)
घोटकी । इति हलायुधः ॥ कुट्टनी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
अर्व्वा, [न्] पुं, (ऋ + वनिप् ।) घोटकः । इत्य-
मरः ॥ इन्द्रः । गोकर्णपरिमाणं । इति विश्वः ॥
कुत्सिते त्रि । इत्यमरः ॥
अर्व्वाक्, व्य, (अवरे काले देशे वा अञ्चति, अनु +
क्विन्, पृषोदरादित्वात् अर्व्वादेशः ।) पूर्व्व-
कालतः पश्चात् । तत्पर्य्यायः । अवरः २ । इत्य-
मरः ॥ निकटं । इति भरतः । अर्व्वाच् इति
केचित् ॥
अर्व्वाचीनः, त्रि, (अर्व्वाग्भवः, खः ।) पश्चाज्जातः ।
विपर्य्यस्तं । इति धरणिः ॥ (इदानीन्तनः । अधो-
भागस्थितः । अवरदेशगतः ।
("यदूर्द्ध्वं पृथिव्या अर्व्वाचीनमन्तरीक्षात्" ।
इति शतपथब्राह्मणे ।)
अर्श, क्ली, (ऋश् + अच् ।) अर्शोरोगः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (बलिकाकारः गुह्यस्थरोगभेदः ।)
अर्शः, [स्] क्ली, (ऋ + असुन्, सुट् ।) स्वनाम-
ख्यातपायुरोगः । तत्पर्य्यायः । दुर्नामकं २ । इत्य-
मरः ॥ दुर्नाम ३ गुदकीलः ४ गुदाङ्कुरः ५ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अनामकं ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ यथा । अथार्शोऽधिकारः । तत्रार्शसः
सन्निकृष्टनिदानान्याह ।
"पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात् सहजानि च ।
अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलित्रये" ॥
केचिद्रुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते । तन्मतमाश्रि-
त्याह । शोणितादिति । सहजानि शरीरेण सह
जातानि । सङ्ख्यामाह । षट्प्रकाराणीति । गुद-
वलित्रये सार्द्धचतुरङ्गुलं गुदस्य मानं तस्यावयव-
भूतास्तिस्रो वलयः शङ्खावर्त्तनिभा उपर्य्युपरि
सन्ति । तासां नाम प्रवाहिणी विसर्जनी संव-
रणी चेति । तत्र गुदौष्ठोऽर्द्धाङ्गुलमानस्तदूर्द्ध्व-
मङ्गुलमाना प्रथमा वलिः । सार्द्धैकाङ्गुलमाना
द्वितीया । तृतीया च तावती । उक्तञ्च ।
"अर्द्धाङ्गुलप्रमाणेन गुदौष्ठं परिचक्षते ।
गुदौष्ठादङ्गुलं चैकं प्रथमान्तु वलिं विदुः ॥
सार्द्धैकाङ्गुलमानेन पृथगन्ये प्रकीर्त्तिताः" ॥ * ॥
अथ वातार्शसो विप्रकृष्टं निदानमाह ।
"कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च ।
प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथुनसेवनं ॥
लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म्म च ।
शोको वातातपस्पर्शौ हेतुर्व्वातार्शसां मतः" ॥

प्रमितमपरिमितं । तीक्ष्णमिति मद्यविशेषणं ।
पैष्ट्यादिमद्यस्य वातसमकत्वात् । आतप-
सूर्य्यवीर्य्योऽप्युद्भूतरौक्ष्याद्वातप्रकोपे हेतुः वाता-
र्शसां । नन्वर्शांसि सर्व्वाणि त्रिदोषजानि । यत-
आह ।
"पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रये ।
सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवः" ॥ इति ।
तथा सति कथं वातार्शसामिति उच्यते । तत्त-
दाधिक्याद्व्यपदेशभेद इति न दोषः । अतएव
अग्रे वक्ष्यते । पित्तोल्बणानामिति तथाच चरकः ।
"अर्शांसि नाम जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः ।
दोषैर्दोषविशेषात्तु विशेषः कथ्यतेऽर्शसां" ॥
इति ॥ * ॥ अथ पित्तार्शसो विप्रकृष्टनिदान-
माह ।
"कट्वम्ललवणोष्णानि व्यायामाग्न्यातपप्रभाः ।
देशकालावशिशिरौ क्रोधोमद्यमसूयनं
विदाहि तीक्ष्णमुष्णं यत् तत् सर्व्वं पानभोजनं ।
पित्तोल्बणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसां" ॥
उष्णद्रव्यस्य स्पर्शनादि नोह्यं उष्णपानभोजन-
स्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । अग्न्यातपप्रभा अग्न्या-
तपयोः प्रभा तेजः । अथवा अग्न्यातपेतरतेज-
स्विद्रव्यस्य दीप्तिः प्रभा । अशिशिरो देशो मरुः ।
असूयनं परसम्पत्तिद्वेषः । पानभोजनं पीयत इति
पानं । भुज्यते इति भोजनं प्रकोपे उत्पत्तौ ॥ * ॥
अथ कफार्शसो विप्रकृष्टं निदानमाह ।
"मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च ।
अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतिः ॥
प्राग्वातसेवाशीतौ च देशकालावचिन्तनं ।
श्लैष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शसां" ॥
अचिन्तनं निश्चिन्तता ॥ * ॥ अथ त्रिदोषार्शसो
विप्रकृष्टं निदानमाह ।
"सर्व्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणं समं" ।
जनकत्वेन त्रयो दोषा येषां तानि त्रिदोषाणि
अर्शांसि तेषां सर्व्वो हेतुः । पृथग्वातपित्त-
कफार्शोहेतुः । त्रिदोषार्शसां लक्षणञ्च सहजैः
सहजार्शोभिः समं सदृशं । ननु त्रिदोषाणां इति
विशेषणं व्यर्थं । यतः सर्व्व एव व्याधयस्त्रिदोषजाः ।
उक्तञ्च ।
"द्रव्यमेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः ।
एकस्तु कुपितो दोष इतरावपि कोपयेत्" ॥
इति । युक्तिमप्याह । स्वकारणादृद्धो वायुः शै-
त्याच्छीतलं श्लेष्माणं लाघवात्तेजोरूपं पित्तं वर्द्ध-
यते । तथा पित्तं कटुकत्वात् वातं द्रवत्वात् कफं
वर्द्धयते । श्लेष्मा च शैत्याद्वायुं द्रवत्वात् पित्तं
वर्द्धयते इति । उच्यते । यत्र स्वस्वकारणात्त्रयो
दोषाः कुप्यन्ति तत्र त्रिदोषजव्यपदेश इति न
दोषः ॥ * ॥ अथार्शसां पूर्व्वरूपमाह ।
"विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्ब्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता ॥
ग्रहणीदोषपाण्ड्वर्त्तेः आशङ्का चोदरस्य च ।
पूर्व्वरूपाणि निर्द्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये" ॥
दौर्ब्बल्यमावल्यं । आटोपः गुड्गुड़ाशब्दः । अभि-

वृद्धये उत्पत्तये ॥ * ॥ अथार्शसां संप्राप्तिपूर्व्वक
सामान्यं लक्षणमाह ।
"दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन् ।
मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्व्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः" ॥
त्वङ्मांसपदेन त्वङ्मांसाश्रितं रक्तमपि गृह्यते ।
चिकित्सायां रक्तस्रावणोपदेशात् । अपानं गुदं ।
आदिशब्दान्नासानेत्रनाभिमेढ्रादिष्वपि कुर्व्वन्ति ॥ * ॥
अथ वातार्शोलक्षणमाह ।
"गुदाङ्कुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः ।
म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः ॥
मिथोविसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ।
विम्बीकर्कन्धुखर्ज्जूरकार्पासीफलसन्निभाः ॥
केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित् सिद्धार्थकोपमाः ।
शिरःपार्श्वांसकट्यूरुवङ्क्षणाभ्यधिकव्यथाः ॥
क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहारोचकप्रदाः ।
कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ॥
तैरार्त्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकं ।
रुक्फेनपिच्छानुगतं विड्बद्धमुपवेश्यते ॥
कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ।
गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासम्भवस्तत एव च" ॥
बह्वनिलाः वातोल्बणाः । गुदाङ्कुराः अर्शांसि ।
चिमिचिमान्विताः चिमिचिमा व्यथाविशेषः
चरचराव इति लोके तदन्विताः । श्यावारुणाः
श्यावा धूम्रवर्णाः । अरुणा ईषद्रक्ताः । स्तब्धाः
कठिनाः । विशदाः अपिच्छिलाः । परुषाः गो-
जिह्वावत् स्पर्शे कर्कशाः । खराः कर्कोटकफल-
वत् सूक्ष्मानेककण्टकाचिताः । विम्बादिफल-
सन्निभाः आकृत्या । अत्र विकल्पबोधकं वक्ष्यमाणं
केचित् केचिदिति पदं सम्बन्धनीयं ।
"कदम्बपुष्पाभाः स्थूला अनेकसूक्ष्मशिखराः ।
सिद्धार्थकोपमाः पीतसूक्ष्मपिड़काश्रिताः" ॥
तैरार्त्त इति अर्शोभिः पीड़ितः । तैरार्त्तो विड्उप-
वेश्यत इत्यार्त्तस्य प्रयोज्यकर्त्तुः कर्म्मतार्थत्वात् ।
ग्रथितं मलगुटिकाग्रथितविड्वर्त्तिरूपं । पिच्छा
पिच्छिलो द्रवभागः । बद्धं संहतं । विट्शब्दो
नपुंसकेऽप्यस्ति । उपवेश्यते त्यज्यते । अतएव
वातार्शस एव गुल्मादीनां सम्भवः । अष्ठीला
नाभेरधोभागे पाषाणपिण्डिकावदुन्नतव्याधिविशेषः
॥ * ॥ अथ पित्तार्शोलक्षणमाह ॥
"पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ।
तन्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः ॥
शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकोवक्त्रसन्निभाः ।
दाहपाकज्वरस्वेदतृष्णामूर्च्छारतिप्रदाः ॥
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्च्चसः ।
यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः" ॥
पित्तोत्तराः पित्तोल्बणाः । तनु अघनं । श्लथाः
लम्बिनः । सन्निभाः आकृत्या । पाको गुदस्य ।
सोष्माणः उष्णस्पर्शाः । हरिच्छाकवर्णं । पीतं
हरितालवर्णं । हारिद्रं हरिद्रावर्णं । आदि-
शब्दान्मलमूत्रमुखानां ग्रहणं ॥ * ॥ अथ केचि-
द्रुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते तन्मतमाश्रित्य रक्ता-
र्शोलक्षणमाह ।